

XIX ASRNING IKKINCHI YARMIDA O'RTA OSIYOGA TASHRIF BUYURGAN YEVRIPA SAYOHATCHILARINING SAFAR MAQSADLARI

Raximov Oybek Xasanboy o'g'li

O'zMU Tarix fakulteti tayanch doktoranti

e-mail: oybekjon.9990@gmail.com

Tel: +998939769990

Annotatsiya. Tezisdagi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida O'rta Osiyoga tashrif buyurgan G'arb sayohatchilari safarlarining maqsadlari manbashunoslik nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlil qilinadi. J.A. MacGahan, Marie de Ujfalvy-Bourdon, Henry Lansdell, Henri Moser, John W. Bookwalter, Ole Olufsen va W.R. Rickmers asarlari asosida jurnalistik-harbiy, ilmiy-ekspeditsion, diniy-ma'rifiy, siyosiy-iqtisodiy va shaxsiy-ma'rifiy motivlar ajratib ko'rsatiladi. Safar maqsadi muallifning kuzatuv obyekti, axborot tanlovi va O'rta Osiyo jamiyatini tasvirlash usuliga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, sayohatnoma, Yevropa sayohatchilari, safar maqsadi, manbashunoslik, jurnalistika, ilmiy ekspeditsiya, Sharq masalasi.

XIX asrning ikkinchi yarmi O'rta Osiyoning Yevropa va Amerika jamoatchiligi tomonidan faol o'rganilgan davrlardan biri bo'ldi. Rossiya imperiyasining Turkiston hududiga kirib borishi, Xiva yurishi, Buxoro amirligi bilan yangi siyosiy munosabatlar, Transkaspiy temir yo'lining qurilishi va "Sharq masalasi" atrofidagi xalqaro bahslar mintaqaga bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi. Shu bilan birga, sayohatnomalarni bir xil tabiatdagi manbalar sifatida qabul qilish to'g'ri emas. Har bir muallifning kasbi, safarni moliyalashtirgan yoki tashkil qilgan muhit, auditoriyasi hamda shaxsiy qiziqishlari uning kuzatuv doirasini belgilagan. Sayohat adabiyotini tahlil qilishda muallifning "qayerga bordi?" degan savoldan tashqari "nima maqsadda bordi?" degan savolni qo'yish zarur. Mary Louise Pratt sayohat matnlarini Yevropaning boshqa hududlar haqidagi bilimni shakllantirish jarayoni bilan bog'lab tahlil qilgan bo'lsa [8, 4–7], Edward Said Sharq haqidagi G'arb bilimlari siyosiy va madaniy kontekstdan ajralmaganini ta'kidlaydi [9, 1–3].

Amerikalik jurnalist Januarius Aloysius MacGahanning 1873-yilgi safari jurnalistik-harbiy maqsadning eng yorqin namunalaridan biridir. U New York Herald muxbiri sifatida Rossiyaning Xiva yurishini kuzatishga intilgan. MacGahan Perovskiye ga yetib kelganida Kaufman qo'shiniga yetib olish va yurish haqidagi ma'lumotlarni bevosita olishga harakat qilganini yozadi [1, 18]. Keyinchalik Xivaga borish niyatini yo'l boshchisiga ochiq bildirgani ham safarning aniq yo'nalishini

ko'rsatadi [1, 25]. Biroq uning asari faqat harbiy operatsiyalar bayoni bo'lib qolmagan. Yo'l davomida muallif cho'l sharoiti, ko'chmanchi aholi turmushi, mahalliy munosabatlar, Xiva va uning atrofidagi ijtimoiy hayotga oid ko'plab kuzatuvlarni ham qayd etgan. Demak, dastlabki jurnalistik vazifa safar jarayonida kengroq ijtimoiy-etnografik kuzatuvga aylangan.

Marie de Ujfalvy-Bourdonning O'rta Osiyoga safari boshqa bir asosga ega edi. Uning rafiqasi Charles-Eugène de Ujfalvy Fransiya xalq ta'limi tizimi doirasidagi ilmiy topshiriq bilan Rossiya va O'rta Osiyoga yuborilgan, Marie esa ekspeditsiyada unga hamrohlik qilgan [2]. Shu sababli De Paris à Samarkand asarida ilmiy missiyaning geografik va etnografik qiziqishlari bilan muallifning shaxsiy taassurotlari yonma-yon keladi. Asarning "parijlik ayolning sayohat taassurotlari" tarzida tuzilishi ham safarning faqat rasmiy ilmiy natijalarni yig'ishga emas, O'rta Osiyoni keng fransuz mushtariylariga tanishtirishga qaratilganini ko'rsatadi [2]. Bu holatda ilmiy maqsad, sayohat tajribasi va ommabop tasvir bir matnda birlashgan.

Henry Lansdell safarining bosh motivi diniy-ma'rifiy faoliyat bilan bog'liq edi. Zamondosh ilmiy nashrda ham uning 1882-yilgi safari asosiy maqsadi diniy adabiyotlarni, ayniqsa Rossiya imperiyasi qamoqxonalarda tarqatishga qaratilgani qayd etilgan [10, 194–195]. Lansdellning o'zi Toshkentda British and Foreign Bible Society faoliyati imkoniyatlarini o'rgangan va diniy adabiyot tarqatish masalasiga alohida e'tibor bergan [3]. Shu bilan birga, Russian Central Asia asari geografiya, geologiya, flora va fauna, aholi, boshqaruv, til, din, siyosiy iqtisod va etnografiyaga oid katta hajmdagi materiallarni jamlagan. Muallif ilmiy mutaxassislar uchun ham ma'lumot berishga intilganini alohida qayd etadi [3]. Shuning uchun Lansdell misolida diniy maqsadni ilmiy-etnografik kuzatuvdan ajratib bo'lmaydi.

Henri Moserning *À travers l'Asie Centrale* asari esa nomlanishidanoq "impressions de voyage" - sayohat taassurotlari sifatida taqdim etilgan [4]. Moserning safarida kuzatuv, shaxsiy taassurot va mintaqaning siyosiy-ijtimoiy holatiga qiziqish o'zaro tutashadi. Uning Qirg'iz dashti, Rossiya Turkistoni, Buxoro, Xiva, turkman hududlari va Eronni bir marshrut doirasida tasvirlashi O'rta Osiyoni alohida shaharlar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'langan geografik va siyosiy makon sifatida ko'rishga imkon bergan. Shu jihatdan Moser sayohatnomasi ilmiy ekspeditsiya hisobotidan ko'ra kuzatuvchi sayohatchining keng hududiy panoramasiga yaqin turadi.

John W. Bookwalter safarida shaxsiy qiziqish bilan geosiyosiy va iqtisodiy kuzatuv ayniqsa kuchli qo'shilgan. Muallif ko'p yillardan beri Merv, Buxoro va Samarqandni ko'rishni orzu qilganini, bu shaharlar uning tasavvurida Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon va Amir Temur davri bilan bog'langanini yozadi [5, 289]. Ammo ayni sahifalardayoq O'rta Osiyoning Hindiston, Xitoy, Afg'oniston va Eron yo'nalishlaridagi siyosiy ahamiyatini muhokama qiladi [5, 289–292]. Uning asari dastlab safar vaqtida G'arb gazetalariga yuborilgan maktublardan shakllangan bo'lib,

muallif Rossiyani “Sharq masalasi” nuqtayi nazaridan yaqindan o‘rganishni ham safar maqsadlaridan biri sifatida ko‘rsatgan [5]. Bookwalter temir yo‘llar, savdo imkoniyatlari, Amerika mahsulotlari va mintaqaning iqtisodiy istiqboliga alohida qiziqadi. Shuning uchun uning kuzatuvlarini shaxsiy turistik qiziqish bilan cheklash mumkin emas.

XIX asr oxiri - XX asr boshiga kelib O‘rta Osiyo safarlarida professional ilmiy tadqiqot elementi yanada kuchaydi. Daniyalik Ole Olufsen Buxoro va Pomir hududlariga qilgan safarlarida geografik, etnografik va tabiiy-ilmiy ma’lumotlarni tizimli yig‘di. The Emir of Bokhara and His Country asari 1896–1897 hamda 1898–1899-yillardagi ekspeditsiyalar natijalariga tayangan bo‘lib, muallif kuzatuv, mahalliy aholi va amaldorlar bilan suhbat hamda boshqa manbalarni birlashtirishga intilgan [6]. W.R. Rickmersning The Duab of Turkestan asari ham sayohat bayonini fiziografik tadqiqot bilan birlashtiradi; Zarafshon, Hisor, Fann tog‘lari, muzliklar, iqlim va tabiiy muhitga oid kuzatuvlar uning safarida ilmiy maqsad ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi [7].

Mazkur manbalarni qiyoslash G‘arb sayohatchilarining O‘rta Osiyoga safarlarini shartli ravishda besh guruhga ajratish imkonini beradi: jurnalistik-harbiy, ilmiy-ekspeditsion, diniy-ma’rifiy, siyosiy-iqtisodiy va shaxsiy-ma’rifiy safarlar. Biroq ushbu guruhlar qat’iy chegaraga ega emas. Bir muallifning o‘zida bir necha motiv birlashgan: MacGahanda jurnalistika harbiy va etnografik kuzatuv bilan; Ujfalvy-Bourdonda ilmiy missiya shaxsiy sayohat taassurotlari bilan; Lansdellda diniy faoliyat ilmiy-etnografik qiziqish bilan; Bookwalterda tarixiy-romantik qiziqish siyosiy va iqtisodiy tahlil bilan tutashgan.

Shu sababli sayohatnomalardan O‘rta Osiyo tarixiga oid faktlarni ajratib olishdan oldin muallifning safar maqsadini aniqlash manbashunoslik tahlilining zarur bosqichi hisoblanadi. Safar maqsadi sayohatchining qaysi hududlarga kirgani, kimlar bilan muloqot qilgani, nimalarni batafsil tasvirlagani va qaysi hodisalarga kamroq e’tibor berganini belgilaydi. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi hukmronligini o‘rgangan zamonaviy tadqiqotlar ham mintaqadagi bilim ishlab chiqarish jarayoni siyosiy boshqaruv, harbiy ekspansiya va ilmiy qiziqish bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi [11, 1–12; 12, 1–15]. Demak, G‘arb sayohatnomalarini muallif maqsadi, institutsional sharoit va mo‘ljallangan auditoriya bilan birgalikda o‘rganish ularning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlari va cheklovlarini aniqroq belgilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. MacGahan, J. A. Campaigning on the Oxus, and the Fall of Khiva. New York: Harper & Brothers, 1874.
2. Ujfalvy-Bourdon, M. de. De Paris à Samarkand: Le Ferghanah, le Kouldja et la Sibérie occidentale. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1880.
3. Lansdell, H. Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. Vols. I–II. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885.
4. Moser, H. À travers l'Asie Centrale: La Steppe Kirghize, le Turkestan Russe, Boukhara, Khiva, le Pays des Turcomans et la Perse. Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1886.
5. Bookwalter, J. W. Siberia and Central Asia. Springfield, Ohio; New York: Press of J. J. Little & Co., 1899.
6. Olufsen, O. The Emir of Bokhara and His Country: Journeys and Studies in Bokhara. Copenhagen: Gyldendal; London: William Heinemann, 1911.
7. Rickmers, W. R. The Duab of Turkestan: A Physiographic Sketch and Account of Some Travels. Cambridge: Cambridge University Press, 1913.
8. Pratt, M. L. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. London: Routledge, 1992.
9. Said, E. W. Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978.
10. "Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv." *Nature*. Vol. 32, 1885. P. 194–195.
11. Morrison, A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008.
12. Schimmelpenninck van der Oye, D. Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration. New Haven: Yale University Press, 2010.